

ГЕНДЕРНІ СТЕРЕОТИПИ У СУСПІЛЬНИХ ДИСЦИПЛІНАХ

Січкаренко Г.Г.,

доктор історичних наук, проф. кафедри документознавства ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»

Метою статті є з'ясування місця гендерного підходу у суспільних дисциплінах, які викладаються у вищих навчальних закладах України. Предметом аналізу виступають підручники з політології та соціології для студентів непрофільних ВНЗ, рекомендовані Міністерством освіти і науки України, та вияв в них дискримінації за ознакою статі. Саме підручники є потужним інструментом трансляції гендерної чутливості.

Ключові слова: гендерний підхід, гендерна чутливість, гендерні стереотипи.

Целью статьи есть осмысление места гендерного подхода в общественных дисциплинах, которые преподаются в вузах Украины. Предметом анализа выступают учебники по политологии и социологии для студентов непрофильных вузов, рекомендованные Министерством образования и науки Украины, и выявление в них дискриминации по признаку пола. Именно учебники являются мощным инструментом трансляции гендерной чувствительности.

Ключевые слова: гендерный подход, гендерная чувствительность, гендерные стереотипы.

The object of the article is finding out the place of gender approach in social disciplines that are taught in higher education institutions. The subject of analysis is uncovering of discrimination according to the article in the textbooks of political science and sociology of non-major higher education institutions that are recommended by the Ministry of Education and Science of Ukraine. The textbooks are powerful tools of translation of gender sensitivity.

Key words: gender mainstreaming, gender sensitivity, gender stereotypes.

Основні теоретичні положення політичної науки, проблемні питання, з урахуванням новітніх досягнень, а також узагальнення політичної практики суспільства мають відображатись у підручниках. Адже вирішальним чинником освітньої діяльності є зміст навчання, який забезпечує формування сучасних освічених фахівців і громадян. Роль політологічного знання в житті суспільства і кожної людини визначається тим, наскільки ці знання поширені, засвоєні та наскільки глибоко вкорінені у політичну поведінку людей. Від цього залежить політична культура населення і, нарешті, якість його життя.

Головною метою вищої освіти, яка стала в Україні масовою, виступає приведення її рівня у відповідність з європейською. Попри певних досягнень на цьому шляху помітним є брак гендерного компоненту в програмах, підручниках і посібниках для студентів ВНЗ. Між тим, в Україні розроблена необхідна нормативна база. У 21 ст. Закону «Про забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків» (2005 р.) вказано на необхідність видання підручників «вільних від стереотипних уявлень про роль жінки і чоловіка, виховання культури гендерної рівності, рівного розподілу професійних і сімейних обов'язків» [20]. МОН України видало наказ № 839 від 08.09.2009 р. «Про впровадження принципів гендерної рівності в освіту» [19] тощо.

Між тим, гендерна проблематика у вищій освіті є недостатньо розробленою у вітчизняних дослідженнях. Перший підручник з гендерних досліджень, за редакцією І.О. Жеребкіної, де наданий аналіз навчальної літератури, з'явився у 1996 р. [29]. Сьогодні варто виділити праці І. Жеребкіної [1], А. Колодій [15], М. Маєрчик [2], Т. Марценюк [8; 9], Т. Мельник [11], О. Плахотнік [2; 3], Н. Приходькіної [18], Н. Пушкарьової [1] тощо. Між тим, реальна ситуація у вищій освіті змінюється надто повільно.

Метою статті є з'ясування місця гендерного підходу у суспільних навчальних дисциплінах, які викладаються у ВНЗ України. Предметом аналізу виступають підручники та посібники з політології та соціології для студентів непрофільних ВНЗ, рекомендовані МОН України, та виявлення в них гендерних стереотипів і дискримінації за ознакою статі (андроцентризм, сексизм,

гендерні стереотипи). Підручники обрані на підставі популярності і поширення серед викладачів і студентів. Адже саме вони є потужним інструментом трансляції гендерної чутливості.

Гендерні та феміністські дослідження, починаючи з 1970-х рр., отримали плідного розвитку на Заході [6; 8, с. 8; 25; 32]. У США виникли women's studies, у які увійшли 30 тис. курсів в університетах і інших закладах освіти. Був показаний андроцентризм наукових досліджень і освіти, проведена ревізія дисциплін і навчальної літератури, усунуті гендерні стереотипи. Для української академічної спільноти ця робота ще попереду. Експертиза підручників щодо гендерної чутливості ще не проведена належним чином.

Неможна підготувати фахівця без розуміння ним гендерної проблематики, оскільки гендерна чутливість є професійною нормою й ознакою цивілізованого поведіння у розвинутих країнах. Між тим, в українському суспільстві та студентському середовищі продовжують панувати традиційні стереотипи стосовно соціальної ролі жінок і чоловіків [див.: 18; 3].

В останній час в Україні розгортаються гендерні дослідження за підтримки міжнародних організацій, навчальні гендерні програми у вищій школі [див.: 4]. Проте, більшість викладачів продовжує ігнорувати гендерний аналіз. Це показує навіть попередній огляд підручників, посібників, словників, де жінки згадуються мало, зокрема, через гендерну асиметрію понятійного апарату. Андроцентризм особливо показовий у мовних конструкціях, де, наприклад, у парі «чоловік-жінка», «син-донька», «юнаки та дівчата» на першому місці вказується чоловік в супереч положенням абетки. Професії та посади мають назви у чоловічому роді. Поширені штампи на кшталт: «представники сильної / слабкої статі», «прекрасна половина людства», «жіночки» або «жіноцтво» (порівняйте з «чоловічками» і «чоловіцтвом») тощо [див.: 8, с. 41; 22].

Перейдемо до розгляду підручників, посібників і словників з політології. Відразу зазначимо, що в історії політичної думки політика, владні відносини розглядались як суто чоловіча справа, тому у підручниках жінки як суб'єкти суспільно-політичного життя зустрічаються набагато рідше, ніж у навчальній

літературі з інших суспільних дисциплін. Сучасна навчальна література з політології, яку проаналізувала авторка, практично не має гендерної термінології та тематики. Серед жінок-вчених де-не-де згадується лише Х. Арендт [13, с. 340; 30, с. 326; 16, с. 22; 15, с. 25, 161]. У більшості словників, які надаються в підручниках, відсутні категорії гендеру. У Політологічному енциклопедичному словнику, за редакцією М.П. Требіна, є лише поняття «сексизм» і «фемінізм» [14, с. 648, 758-761]. У посібнику за редакцією Є.В. Перегуди [16, с. 213] і підручнику за редакцією О.В. Бабкіної та В.П. Горбатенко [17] наводиться лише поняття: «фемінізм» При тому, воно тлумачиться як «інтелектуальний та суспільно-політичний рух, що виступає за розширення прав і ролі жінок у суспільстві» [17]. Між тим, мова мала йти про боротьбу жінок за рівноправність, а не лише за розширення прав.

При тому, підручники з політології не є гендерно нейтральними. Тут наявні мовні стереотипи сексизму та деструкції (ототожнення людини і чоловіка, домінування чоловічих прикладів і наочності – політиків, видатних діячів, вчених; виклад матеріалу з погляду чоловіків, порівняння соціальної ролі жінок і чоловіків на користь других тощо). Це є характерним для традиційно-патріархальної картини світу. При чому підручники, що підготовлені вченими-жінками, в цьому не відрізняються від написаних чоловіками [17; 15]. Так, у підручнику за редакцією О.О. Бабкіної та В.П. Горбатенко у розділі «Класифікація громадських об'єднань» після характеристики молодіжних організацій і об'єднань дозвольного характеру єдиний раз з'являється один абзац про жіночі громадські об'єднання та рухи [17]. У тексті про «політичну свідомість соціальної спільноти» називають клас, націю, професійну, вікову групу, проте про жінок – нічого. За цим стоїть визнання маргінальності та незначимості гендерної/жіночої проблематики, що показує андроцентризм політичного знання в Україні.

У підручнику за редакцією А. Колодій «право жінки на самовизначення» називається єдиний раз лише у контексті проблем абортів [15, с. 121]. Жіночі спільноти, групи, рухи не згадуються. Наприклад, «референтними групами у

справі політичної соціалізації» називаються лише «партії, етнічні та релігійні групи, групи за професіями» [15, с. 136]. Зазначається, що «у багатьох країнах значний вплив мають екологічні («зелені») партії, партії пенсіонерів, організації споживачів та ін.» [15, с. 145]. Отже, згадуються навіть пенсіонери як суб'єкти політичної активності, а жіночі організації не є присутніми і тут.

В цьому сенсі в позитивний бік відрізняється підручник П.П. Шляхтуна, де наведена інформація з історії та сучасності світового жіночого руху [30, с. 306-307], говориться про наявність проблеми «забезпечення не лише формально-юридичної, а й фактичної рівності жінок із чоловіками» [30, с. 177], є згадування про жіночі партії, громадські організації [30, с. 282]. Проте, в інших темах: з соціальної нерівності, соціальних відносин, видів соціальної політики, з політичної культури, субкультури, соціалізації тощо – жодної інформації про гендерні/жіночі проблеми, організації, нерівності, соціалізації тощо.

Таким чином, автори підручників з політології, які були розглянуті, некритично, недостатньо повно і тому неадекватно оперують основними політологічними поняттями. Феміністичні політичні теорії, гендерні підходи зовсім не представлені, навіть при розгляді напрямків західної політичної думки. Відсутня інформація з гендерних питань, відповідних посилок під час характеристики політичної поведінки, політичної культури, політичних прав представників різних груп, спільнот і т. ін. Проведений аналіз показує, що більшість авторів спирається не на сучасні політологічні та гендерні дослідження, а на поширені традиційні гендерні стереотипи, що сприяє їх відтворенню у масовій свідомості. Проте, основою методології гендерних досліджень у політології є не лише показ гендерної асиметрії, але й розгляд інститутів влади та домінування через гендерні ролі і відношення в суспільстві, державі. Тут прихований величезний демократичний, гуманістичний потенціал, який в нашому суспільстві до кінця не використовується і не розуміється.

Для порівняння проаналізуємо підручники з соціології, де зокрема розглядається соціально-політичні відносини. Соціологія почала викладатись у ВНЗ України як обов'язкова дисципліна разом з політологією на межі 1980-90-х

рр. Перші підручники були скалькульовані з західних, проте з них була вилучена гендерна проблематика. Так, популярніші підручники Н. Смелзера й Е. Гідденса, видані відповідно у 1994 і 1999 рр., мали великі спеціальні розділи, розгорнутий ілюстративний матеріал з гендерної проблематики. У підручнику Е. Гідденса розділ «Гендер і сексуальність» займає сторінки 119-149 [5] і гендерна проблематика пронизує всі теми курсу. У праці Н. Смелзера гендерна нерівність розглядається вже у другому розділі у главі «Сексуальні ролі та нерівність» [22, с. 328-361]. І надалі через призму всіх соціальних інститутів, зокрема, політики, народонаселення тощо.

У наших підручниках протягом 1990-х рр. гендерна проблематика була відсутня. Соціально-політичні процеси розглядались як абстрактні, що відносяться до людини загалом. Навіть в розділах «Соціологія сім'ї», «Економічна соціологія», «Соціологія політики» не згадувались гендерні ролі, гендерна нерівність, статева сегрегація ринку праці, жіночі рухи, представництво жінок у владі тощо. Отже, студенти не навчались науковому аналізу специфіки стану, ролі та взаємодії соціальних спільнот у суспільстві.

Один з перших українських посібників за редакцією В.Г. Городяненка (1999) не мав параграфу, присвяченого гендерним проблемам, і відповідних категорій у термінологічному словнику [27]. Те ж саме відноситься і до другого популярного підручника з соціології, за редакцією В.М. Пічі (1999 р.) [12]. У згаданих підручниках зустрічаються неточності та гендерні стереотипи. Так, у підручнику В.М. Пічі у структурі сім'ї виділяються «авторитарні сім'ї, які характеризуються жорстким підкоренням дружини – чоловікові, а дітей – батькам» [12, с. 158]. Між тим, такі сім'ї є патріархальними. В авторитарних сім'ях влада зосереджена в руках однієї особи без уточнення статі (часто у жінки). Гендерні стереотипи залишаються у розгляді функцій сім'ї і шлюбу [12, с. 161; 26, с. 169], що некритично відтворює радянські позиції [див.: 10].

У цьому зв'язку гідним виключенням є «Короткий енциклопедичний словник з соціології» за ред. В.І. Воловича (1998), куди увійшли статті «Гендер», «Гендерні дослідження», «Гендерна сукупність» [23, с. 95-97].

З початку нового тисячоліття у підручниках з'являється гендерна проблематика, проте не во всіх і досить непослідовно, обмежено. Зустрічаються помилкові твердження. Так, у словнику-довіднику з соціології (укл.: В.М. Піча та ін.) поняття «гендер» тлумачиться як «відмінність між чоловіками і жінками за анатомічною статтю», «гендерна ідентичність – наше уявлення про свою стать; відчуття себе жінкою чи чоловіком» [28, с. 54]. Проте, з наукової точки зору, гендер – це соціокультурна, символічна конструкція, але не «анатомічна», гендерна ідентичність – це переживання власної відповідності гендерним ролям, тобто сукупності суспільних норм і стереотипів поведінки, характерних для представників певної статі (або таким, що приписуються представникам певної статі суспільно-історичною чи соціокультурною ситуацією).

Окремий розділ «Гендерна соціологія» з'являється лише у третьому виданні підручника за ред. В.Г. Городяненка (2008 р.). Проте і тут авторам складно залишатись у межах гендерної етики. Основні поняття визначаються так: «маскулінність» (лат. *masculinus* — чоловічий; тут — мужність, сила) та «фемінність» (лат. *femina* — жінка, самка; тут — жіночність)» [25]. Між тим, лат. *femina* визначається лише як «жінка», без доповнення у дусі «сексизму». До сього часу продовжують видаватись посібники де відсутня гендерна проблематика [24], або у відповідному розділі згадується гендерна нерівність, проте немає потрібного аналізу чи він не проведений скрізь навчальний матеріал, а також посібники, де продовжують ретранслюватись патріархальні стереотипи. Так, у посібнику М.П. Лукашевича наведений параграф «Соціальні статуси, ролі і типи особистості: гендерний дискурс», проте гендеру присвячена одна сторінка [7, с. 82-83]. Гендерні стосунки характеризуються як форма соціальних відносин між лише великими суспільними групами [7, с. 82]. До сексизму можна віднести також вислів: «Відношення до жінок як до вищих істот – одне з основних вимог західної цивілізації» [7, с. 82].

Таким чином, сучасні підручники з соціології щодо гендерної проблематики можна поділити загалом на дві групи. У першій, приділяється увага гендеру, наявні спеціальні розділи, проте гендерна проблематика присутня

при розгляді лише деяких соціальних процесів, залишаються прояви андроцентризму. До другої групи, відносяться підручники, в яких про гендер майже нічого не говориться і гендерні відношення в сучасному суспільстві ігноруються. Вказане не відповідає рівню сучасної світової науки і вимогам вищої школи.

Отже, у підручниках для ВНЗ з політології та соціології гендерна проблематика не має належного наукового забезпечення, що є неприпустимим. У західній науковій спільноті інтеграція гендерних досліджень до суспільних дисциплін відбулась давно і зараз слугує показником високих професійних якостей вчених. Проведений огляд підручників дозволяє зробити висновок, що їх зміст відображає ситуацію, що склалася в українському суспільстві з її загальною декларативністю щодо гендерних проблем і поширенням гендерних стереотипів. Це посилює гендерну асиметрію наукових досліджень і гальмує адаптацію України до європейських цінностей. У студентів не формуються сучасні знання та чутливість до гендерної нерівності у владних відношеннях, залишаючи поза сферою уваги значні пласти соціальної реальності. Вочевидь, подальших розвідок чекають навчальні курси з інших вузівських дисциплін.

Література:

1. Введение в гендерные исследования. Ч. 1: учеб. пос. / И. А. Жеребкина и др. – Х.: ХЦГИ; СПб.: Алетейя, 2001. – 708 с.
2. Гендер для медій: підруч. із гендерної теорії / М. Маєрчик, О. Плахотнік та ін. – К.: Критика, 2013. – 219 с.
3. Гендерні проблеми очима студентів: аналітична доповідь / Л. Гусакова, І. Даніленко та ін. – Х.: Райдеп, 2009. – 64 с.
4. Гендерні студії в сучасній Україні: матер. студ. наук.-практ. конф. (12-13.03.2015 р.) / гол. ред. С.О. Філоненко. – Бердянськ: БДПУ, 2015. – 96 с.
5. Гіденс Е. Соціологія / Е. Гіденс. – К.: Основи, 1999. – 726 с.
6. Гриневич Л.В. Гендерні дослідження // Енциклопедія історії України: Т. 2. – К.: «Наукова думка», 2004.

7. Лукашевич М.П. Соціологія сім'ї: теорія і практика: навч. посіб. – К.: ІПК ДСЗУ, 2012. – 186 с.
8. Марценюк Т. Гендерна рівність і недискримінація: посібник для експертів і експерток аналітичних центрів. – К.: CIDA, 2014, – 65 с.
9. Марценюк Т.О., Рождествеська О.А. Гендерні стереотипи зовнішньої реклами // Наукові записки НаУКМА. Соціол. науки. – 2009. – Т. 96. – С. 82-88.
10. Мацковский М.С. Социология семьи: проблемы теории, методологии и методики / М.С. Мацковский. – М.: Наука, 1989. – 116 с.
11. Мельник Т. М. Гендер як наука та навчальна дисципліна / Т.М. Мельник // Основи теорії гендеру: навч. пос. – К.: К.І.С., 2004. – С. 10-29.
12. Піча В. М. Соціологія: загальний курс: навч. пос. для студентів вищих закладів освіти України / В.М. Піча. – К.: «Каравела», 1999. – 248 с.
13. Погорілий Д. Є. Політологія: кредитно-модульний курс: навч. посібн. / Д.Є. Погорілий. – К.: Центр учбової літератури. Фірма «Інкос», 2008. – 432 с.
14. Політологічний енциклопедичний словник / за ред. М.П. Требіна. – Х.: Право, 2015. – 816 с.
15. Політологія. Кн. 1-2 / А. Колодій, Л. Климаська, Я. Космина, В. Харченко. – 2-е вид., перероб. та доп. – К.: Ельга, Ніка-Центр, 2003. – 664 с.
16. Політологія: навч. посіб. / Є.В. Перегуда, В.Ф. Панібудьласка, В.Л. Семко, Н.І. Рижко та ін. – К.: КНУБА, 2011. – 216 с.
17. Політологія: підручник / ред. О. В. Бабкіна, В. П. Горбатенко. – К.: ВЦ «Академія», 2003. – 528 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.studfiles.ru/preview/1862634/page:36/>.
18. Приходькіна Н. О. Педагогічні умови реалізації гендерного підходу у фаховій підготовці студентів гуманітарних спеціальностей: автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Н.О. Приходькіна. – К., 2008. – 20 с.
19. Про впровадження принципів гендерної рівності в освіту. Наказ МОН України № 839 від 10.09.2009 р. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://old.mon.gov.ua/ua/about-ministry/normative/183->.

20. Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків. Закон України № 2866-IV від 08.09.2005 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2866-15>.

21. Синчак О. За рівність мовну і позамовну // Журнал соціальної критики «Спільне». – 8 березня 2011 р.

22. Смелзер Н. Социология / Н. Смелзер. – М.: «Феникс», 1994. – 688 с.

23. Соціологія: короткий енциклопедичний словник / під ред. В.І. Воловича. – К.: Укр. Центр духовн. культури, 1998. – 736 с.

24. Соціологія: навч.-метод. комплекс для студентів Інституту філології / укл. Вілкова О.Ю. – К.: КНУ ім. Т. Шевченка, 2016. – 45 с.

25. Соціологія: [підручник для студ. вищ. навч. закл.]. – 3-є вид. / за ред. В.Г. Городяненка. – К.: ВЦ «Академія», 2008. – 544 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://eknigi.org/gumanitarnye_nauki/61055-sociologiya.html.

26. Соціологія: підручник / за ред. В. М. Пічі. – 3-є вид., стереотип. – Львів: «Новий світ-2000», 2008. – 280 с.

27. Соціологія: посібник для студентів вищих навчальних закладів / за ред. Городяненка В.Г. – К.: Видав. Центр «Академія», 1999. – 387 с.

28. Соціологія: терміни, поняття, персоналії: навч. словник-довідник / за заг. ред. В.М. Пічі. 2-е вид., стереотипне. – Л.: «Новий світ-2000», 2004. – 480 с.

29. Теория и история феминизму: курс лекций / [под ред. И. Жеребкиной]. – Х.: ХЦГИ; Ф-Пресс, 1996. – 387 с.

30. Шляхтун П.П. Політологія: історія та теорія: підручник / П.П. Шляхтун. – К.: Центр учбової літератури, 2010. – 472 с.

References

1. Vvedenye v hendernyye yssledovaniya. Ch. 1: ucheb. pos. / Y. A. Zherebkyna y dr. – Kh.: KhTS·HY; SPb.: Aletyya, 2001. – 708 s.

2. Hender dlya mediy: pidruch. iz hendernoyi teorii / M. Mayerchyk, O. Plakhotnik ta in. – K.: Krytyka, 2013. – 219 s.

3. Henderni problemy ochyma studentiv: analitychna dopovid' / L. Husakova, I. Danilenko ta in. – Kh.: Raydep, 2009. – 64 s.
4. Henderni studiyi v suchasniy Ukraini: mater. stud. nauk.-prakt. konf. (12-13.03.2015 r.) / hol. red. S.O. Filonenko. – Berdyans'k: BDPU, 2015. – 96 s.
5. Hidens E. Sotsiolohiya / E. Hidens. – K.: Osnovy, 1999. – 726 s.
6. Hrynevych L.V. Henderni doslidzhennya // Entsyklopediya istoriyi Ukrainy: T. 2. – K.: «Naukova dumka», 2004.
7. Lukashevych M.P. Sotsiolohiya sim''yi: teoriya i praktyka: navch. posib. – K.: IPK DSZU, 2012. – 186 s.
8. Martsenyuk T. Henderna rivnist' i nedyskryminatsiya: posibnyk dlya ekspertiv i ekspertok analitychnykh tsentriv. – K.: CIDA, 2014, – 65 s.
9. Martsenyuk T.O., Rozhdestves'ka O.A. Henderni stereotypy zovnishn'oyi reklamy // Naukovi zapysky NaUKMA. Sotsiol. nauky. – 2009. – T. 96. – S. 82-88.
10. Matskovskyy M.S. Sotsyolohyya sem'y: problemy teoryy, metodolohyy y metodyky / M.S. Matskovskyy. – M.: Nauka, 1989. – 116 s.
11. Mel'nyk T. M. Hender yak nauka ta navchal'na dystsyplina / T.M. Mel'nyk // Osnovy teoryi henderu: navch. pos. – K.: K.I.S., 2004. – S. 10-29.
12. Picha V. M. Sotsiolohiya: zahal'nyy kurs: navch. pos. dlya studentiv vyshchykh zakladiv osvity Ukrainy / V.M. Picha. – K.: «Karavela», 1999. – 248 s.
13. Pohorilyy D. Ye. Politolohiya: kredytno-modul'nyy kurs: navch. posibn. / D.Ye. Pohorilyy. – K.: Tsentr uchbovoyi literatury. Firma «Inkos», 2008. – 432 s.
14. Politolohichnyy entsyklopedychnyy slovnyk / za red. M.P. Trebyna. – Kh.: Pravo, 2015. – 816 s.
15. Politolohiya. Kn. 1-2 / A. Kolodiy, L. Klymans'ka, Ya. Kosmyna, V. Kharchenko. – 2-e vyd., pererob. ta dop. – K.: El'ha, Nika-Tsentr, 2003. – 664 s.
16. Politolohiya: navch. posib. / Ye.V. Perehuda, V.F. Panibud'laska, V.L. Semko, N.I. Ryzhko ta in. – K.: KNUBA, 2011. – 216 s.
17. Politolohiya: pidruchnyk / red. O. V. Babkina, V. P. Horbatenko. – K.: VTs «Akademiya», 2003. – 528 s. [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.studfiles.ru/preview/1862634/page:36/>.

18. Prykhod'kina N. O. Pedahohichni umovy realizatsiyi hendernoho pidkrodu u fakhoviy pidhotovtsi studentiv humanitarnykh spetsial'nostey: avtoref. dys. ...kand. ped. nauk : 13.00.04 / N.O. Prykhod'kina. – K., 2008. – 20 s.

19. Pro vprovadzhennya pryntsypiv hendernoyi rivnosti v osvitu. Nakaz MON Ukrayiny # 839 vid 10.09.2009 r. [Elektronnyy resurs]. - Rezhym dostupu: <http://old.mon.gov.ua/ua/about-ministry/normative/183->.

20. Pro zabezpechennya rivnykh prav ta mozhlyvostey zhinok i cholovikiv. Zakon Ukrayiny # 2866-IV vid 08.09.2005 [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2866-15>.

21. Synchak O. Za rivnist' movnu i pozamovnu // Zhurnal sotsial'noyi krytyky «Spil'ne». – 8 bereznya 2011 r.

22. Smelzer N. Sotsyolohyya / N. Smelzer. } M.: «Fenyks», 1994. } 688 s.

23. Sotsiolohiya: korotkyy entsyklopedychnyy slovnyk / pid. red. V.I. Volovycha. – K.: Ukr. Tsentr dukhovn. kul'tury, 1998. } 736 s.

24. Sotsiolohiya: navch.-metod. kompleks dlya studentiv Instytutu filolohiyi / ukl. Vilkova O.Yu. – K.: KNU im. T. Shevchenka, 2016. – 45 s.

25. Sotsiolohiya: [pidruchnyk dlya stud. vyshch. navch. zakl.]. } 3-ye vyd. / za red. V.H. Horodyanenko. } K.: VTs «Akademiya», 2008. } 544 s. [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: https://eknigi.org/gumanitarnye_nauki/61055-sociologiya.html.

26. Sotsiolohiya: pidruchnyk / za red. V. M. Pichi. } 3-ye vyd., stereotyp. } L'viv: «Novyy svit-2000», 2008. } 280 s.

27. Sotsiolohiya: posibnyk dlya studentiv vyshchyykh navchal'nykh zakladiv / za red. Horodyanenko V.H. – K.: Vydav. Tsentr «Akademiya», 1999. – 387 s.

28. Sotsiolohiya: terminy, ponyattya, personaliyi: navch. slovnyk-dovidnyk / za zah. red. V.M. Pichi. 2-e vyd., stereotypne. – L.: «Novyy svit-2000», 2004. – 480 s.

29. Teoryya y ystoryya femynyzmu: kurs lektsyy / [pod red. Y. Zharebkynoy]. – Kh.: KhTS·HY; F-Press, 1996. – 387 s.

30. Shlyakhtun P.P. Politolohiya: istoriya ta teoriya: pidruchnyk / P.P. Shlyakhtun. – K.: Tsentr uchbovoyi literatury, 2010. – 472 s.